

СТРУКТУРНО-ОРГАНІЗУЮЧА СИМВОЛІЧНА ФУНКЦІЯ ЗАЛІЗА В КОСМОГОНІЧНИХ МІФАХ

Микола Тупчієнко УДК 398.22–034.1

У статті на основі вивчення міфологічних, фольклорних та лінгвістичних матеріалів розглянуто питання структурно-організуючої функції заліза в космогонічних міфах.

Ключові слова: залізо, міф, світогляд, Всесвіт.

Based on the study of the mythological, folklorical and linguistical sources, there is a consideration of iron's structure-organizing function in the myths of cosmogony.

Keywords: iron, myth, worldview, Universe.

Культура, в тому числі й народна, є складною, ієрархічно впорядкованою структурою, кожний компонент якої не тільки взаємодіє з іншими, але й комплементарно доповнює їх. Тому будь-яка культурна інновація, зокрема й поява в житті народу заліза, обов'язково передбачає включення її в уже існуючу систему цінностей у відповідній культурній моделі. Найповнішим утіленням такої моделі в традиційних культурах, до яких належить і народна, є космогонічні міфи, що знайшли своє відображення у фольклорі.

Метою нашого дослідження є виявити зміст символічної функції заліза та виробів з нього у фольклорних текстах космогонічного характеру, що має допомогти усвідомити не лише прагматичну цінність металу в народній культурі, але й виявити його вплив на світоглядні аспекти життя народу. Актуальність окресленої теми полягає, з одного боку, у зростаючому інтересі серед вітчизняних етнологів (О. Боряк, О. Босого, Ю. Пошивайла) до духовних аспектів народної культури, в тому числі й до міфоритуальної складової народних ремесел, а з другого, — у потребі усвідомити необхідність і закономірність креативної складової в міжкультурних діалогах та запозиченнях не тільки минулого, але й сьогодення, що обумовлено сучасними викликами-загрозами для етнічних культур інформаційною глобалізацією.

Матеріали нашої статті базуються на вивченні писемних пам'яток, міфів, епосу та фольклору цілого ряду народів (слов'ян, фіно-

угорців, германців, греків, хетів, кавказьких народів), предки яких у минулому взаємодіяли між собою протягом тривало часу, але центральне місце в дослідженні посідає епос і фольклор народів Східної Європи (українців, білорусів, росіян).

З погляду методології ця розвідка є спробою комплексного осягнення означеної в заголовку проблеми із залученням, окрім суто історичних, ще й методів семіотики та порівняльної лінгвістики.

З окресленої теми зібрано колосальний матеріал українськими та російськими істориками й фольклористами XIX — початку XX ст., серед яких перш за все варто назвати П. Чубинського, О. Потебню, Г. Булашова, М. Дикареву, О. Афанасьєва, Ф. Буслаєва та ін. Дехто з них (О. Потебня, М. Дикарев, О. Афанасьєв, Ф. Буслаєв) уперше здійснили спробу використати лінгвістичні методи для вирішення проблеми розкриття змісту символічних явищ народної духовної культури, у тому числі й символіки залізних виробів в обрядах. У 20—30-х роках XX ст. К. Грушевська дослідила психологічний механізм продукуючих магичних ритуалів і відмітила, що залізу і речам з нього загалом притаманні захисні властивості, незалежно від їх функціонального призначення [16, с. 39], тоді як Є. Кагаров розробив класифікацію охоронних ритуальних актів, відповідно до ступеня їх активності в протидії злим силам, і частково також звернув увагу на символічні функції обрядової атрибутики. Напри-

кінці ХХ ст. російський етнолог Ф. Болонев у статті «О некоторых архаических элементах в заговорах русского населения Сибири» розглянув символіку заліза в контексті вивчення системи архаїчних образів текстів замовлянь, зосередивши особливу увагу на образі «тына железного». Дослідник справедливо вважав, що останній виник унаслідок значних ідеологічних і соціально-економічних змін у житті слов'ян, спричинених освоєнням технології металообробки ще в період раннього залізного віку. Відповідно опанування технології залізних знарядь, на його думку, дало новий імпульс свідомості, посилило віру в можливість людського вторгнення у світ і природу та переробки його відповідно до потреб суспільства, а отже, образи «железного тыну», «железного мужа» та подібні символізують надійність і міцність. Окрім того, автор зауважив, що в зазначеній якості залізу передував образ «каменной стены» як більш архаїчний, породжений ще кам'яною добою [6, с. 66–77]. Таким чином, Ф. Болонев поділяє традиційно матеріалістичний погляд про обумовленість виникнення символіки заліза в замовляннях історичною ситуацією. Водночас він не розглянув детально варіативність символічних значень заліза та залізних виробів у замовляннях.

Російський лінгвіст М. Маковський у своєму «Сравнительном словаре мифологической символики в индоевропейских языках» наводить дев'ять міфологічних значень металу в індоєвропейських мовах, п'ять з яких мають пряме відношення до космогонії, — це «класти», «покривати»; «плавити», «пекти»; «ударяти», «чарувати»; «небесні сили»; «дім», «Всесвіт». Однак дослідник окремо на символіці заліза увагу не акцентує [23, с. 228]. Тому розглянемо детальніше символіку заліза-сталі, спираючись на дані мовознавства, міфології та фольклористики слов'янських народів. Зазначимо, що сучасний стан розроблення теми вимагає комплексного опрацювання символіки заліза в космогонічних уявленнях східнослов'янських народів, що й пропонуємо далі.

Дослідження В. Топорова показали, що в міфопоетичній традиції загалом присутнє певне ототожнення світу з конкретними об'єктами природи, культури, соціальними інститутами або ж частинами цих об'єктів, що обумовлено нездатністю архаїчної міфологічної свідомості до абстрагувань. Серед міфологічних уявлень про будову Всесвіту переважають образи світового дерева, двору, споруди (палацу, церкви, будинку), щита тощо [33, с. 398–406]. Зокрема, слов'янський фольклор зберіг уявлення про одну з таких архаїчних слов'янських моделей — будову Космосу як двору і житла, що безпосередньо стосується обраної нами проблематики. Так, у давньоруській билині про Чурилу Пленковича, яка належить до билин кийвського циклу про богатирів, дім Чурили описується як космічна споруда:

«Двор у него на семи верстах,
Около двора железный тын,
На всякой тычинке по маковке,
А и есть по жемчужине»

[12, с. 360, 387].

Скажімо, український етнограф М. Дикарев вважає, що залізний тин в описі двору символізує небо і наводить до прикладу російську пісню, в якій «господинов двор» представлено як світобудову:

«Господинов двор на семи верстах,
На семи верстах на семи столбах,
(Что) вокруг двора тын серебряный.
На всякой тычинке по жемчужинке,
Во этом тыну да три терема,
Во этом тыну златоверхие,
В первом терему светел месяц,
Во втором терему красно солнышко,
В третьем тереме часты звёздочки.
Светел месяц — то хозяин в дому
Красно солнышко — то хозяйюшка,
Часты звёзды — малы деточки».

Яскравий образ космогонічної ролі залізного тину наявний також у російських весільних оберегах, де він моделює як вертикальні, так і горизонтальні виміри Всесвіту: «...ставит царь морской железные тыны от земли до неба, от неба до земли» або «...и ставит святой Его-

рий, железной тын от востока до заката и от лета до севера, от каменной горы до небесной высоты, до Господня престола; от престола до каменной горы; от каменной горы до железной подошвы, до трех китов, а толщина по три сажени печатных», а також «...поставьте железный тын в небесную вышину и в морскую глубину» [41, с. 72, 75, 82]. У наведених прикладах чітко простежується організуюча роль залізного тину, який окреслює просторові межі Всесвіту, а отже, і всі його крайні координати, як-от небо і земля, що мисляться залізними. В одному з російських замовлянь, яке проголошувало під час проводів нареченої, описується процес творення залізного Всесвіту, покликаною вберегти наречену від злого помислу: «Огражу вокруг меня (имярек) и дружины моей с ослатами тын железный, почву укладну, небо булатно...» [41, с. 69].

Подібні до російських уявлення про символічне ототожнення селянської хати, оточеної залізним тином — небом, — з Космосом збереглися також в українських різдвяних колядках:

«Ой позволь нам, пан хазяїн,
Та й колядочку сказать.
Навкруги твого двора
Та й залізнії тина.
Посеред твого двора
Стоїть стовп золотий.
А на тім, на стовпі
Сидить птиця — орел».

На думку М. Поповича, обгородження двору «залізними тинами» гарантує захист від злої сили дикого (некультурного), неосвоєного світу. У колядці двір організований уявною вертикаллю «золотого стовпа», а не дерева, оскільки стовп — це культурний еквівалент дерева, тоді як двір — це світ культури, а не природи [29, с. 36].

У цьому контексті «залізний тин» окреслює контури не просто Всесвіту, а Всесвіту культурного, що й підкреслює організуюча роль саме ковальського виробу, який вийшов з рук майстра — Божественного Деміурга.

Найдавніші письмові витoki уявлень про залізне небо зафіксовані в хетських текстах, що описують ритуали, пов'язані з анатолійсько-хаттською традицією [3, с. 127]. У давньохетському царському ритуалі очільник ритуалу тримав чашу із залізним небом [44, с. 18], а в пізньохетському серед начиння столяра згадується небо і земля із заліза. До того ж у ритуальному тексті йдеться про залізні стовпи, що підтримують небо і завдяки яким небо тримається над землею [3, с. 112] подібно до того, як розділяють (підтримують) небо й землю залізний тин та золотий стовп у східнослов'янському фольклорі. Крім того, сюжет про залізні стовпи, що стоять на краю землі і підпирають небо, досить поширений в українській казковій традиції.

Власне, як організатор меж Всесвіту фольклорний залізний тин дублює аналогічний символічний зміст крові й зірок у ролі частини неба. Таким чином, досить чітко простежується механізм формування цього значення заліза завдяки перенесенню на нього відповідного значення із семантичних полів двох, здавалося б, різних елементів Всесвіту. Однак транспонування на залізо символічного значення крові у якості маркера верхньої межі відбувалося через посередництво іншого природного матеріалу — руди, що виявляла семантичну близькість із кров'ю і водночас була найпоширенішою формою перебування заліза в природі. Символічний зв'язок між кров'ю і залізним тином як організатором космічного простору втілений у фінській «Калевалі», у дев'ятій руні, що оповідає про зупинення крові з рани Вяйнемейнена після того, як він розповів Богу історію походження заліза:

«Как стена, ты стань недвижно,
Как забор, ты стой спокойно,
Стой, как меч, упавший в море...
Как стоит на поле глыба,
Как скала средь водопада»

(Калевала. Руна IX).

Перенесення ж відповідного значення на залізо із зірок відбувалося через посередни-

цтво їх дериватів — залізних метеоритів — ще одного природного стану заліза.

Зрештою, окресленість периметра міфічного Всесвіту залізною замкнутою лінією привело до його моделювання у фольклорі східнослов'янських народів у вигляді інших об'єктів культури, які могли виготовляти із застосуванням заліза, — будівлі (хати, храму, церкви), щита, дверей, ланцюга, замка, наділених залізною або, ширше, металевою природою. Так, в українській казці «Іван мужичий син» наявне символічне представлення Всесвіту як залізної селянської хати [36, с. 94], а в російському весільному замовлянні магичний дім набуває масштабів космічної металевої споруди: «железний тын от земли до неба, крыша медна, пол чугунный». Подібний залізний терем згадується й у російському «Заговоре любовного молодця на любовь красной девицы» [41, с. 14, 86].

Образ металевої споруди — мідної башти, в якій, як і в українській казці, має бути засмажений герой, — наявний також в адигському фольклорі [32, с. 184], генетично спорідненому з малоазійською традицією. Проте вже в хетських текстах зафіксовано вислів «E habalki» («дім заліза» або «залізний дім»), який не має однозначного трактування [18, с. 95], що дозволило грузинському мовознавцю Г. Гюргідзе висунути припущення про позначення цим поняттям кузні — місця, де обробляють залізо [14, с. 251]. У кожному разі в хетських текстах уже присутній прямий зв'язок між залізом і будинком (спорудою). Образ металевого будинку, конструкція якого містить залізні частини, відомий також і грецькій міфологічній традиції. В «Одісеї» опис палат царя Алкіноя дещо нагадує міфічний металевий терем-всесвіт билинного Чурила:

«Всё лучезарно, как на небе светлое солнце
иль месяц,

Было в палатах любезного Зевса царя Алкиноя;

Медные стены во внутренность шли от порога и были

сверху увенчаны карнизом лазоревой стали;

Вход затворён был дверями, литыми из чистого злата;

Притолки их из серебра утверждались на медном пороге;

Также и князь их серебряный был, а кольцо золотое»

(Гомер «Одиссея». Песнь седьмая).

Значна подібність, якщо не тотожність, притаманна міфологічним образам металевої споруди-всесвіту у фольклорній і міфологічній традиції народів, які мають спільний (малоазійський) центр запозичення назви заліза або ж пов'язані з ним культурно-генетично.

Ще в одному російському оберегові Всесвіт має вигляд гори, на якій герой просить загородити «железным и медным небом, затворяйте тремя дверями железными, залажайте тремя цепями железными, замыкайте меня тремя замками железными!» [42, с. 81]. Завдяки механізму міфологічного мислення найменування цілого за частиною, якою могли бути завіси, окуття, клямка, замок, ланцюг або що в будові дверей, самі дерев'яні двері в народній уяві перетворюються на космічні залізи.

Подібно до хати, терему та дверей, щит, який також має металеві частини (умбон, окуття), у фольклорі набуває космічних масштабів. До того ж він дублює функцію залізного тину — окреслення безпечного та впорядкованого простору. Схожу картину бачимо в одному з російських весільних оберегів, який супроводжує звернення до Господа з проханням поставити «круг нас, рабов твоих, своё хранение силою и действием святым Твоего Духа, аки тын железен от неба до земли, а от земли до неба на все четыре стороны; огради, Господи, круг нас, рабов твоих, пламенем огненным, аки щитом от неба до земли, а от земли до неба на все четыре стороны» [41, с. 83].

Водночас космічних масштабів у замовляннях набувають і цільні залізні вироби народної побутової культури, зокрема такі, як ланцюг, замок і ключ, що асоціюються з верхньою (небом) і нижньою межами міфологічного Всесвіту (морем і землею). Так, ключ співвідноситься переважно з небом і «синім морем» або

«океан-морем», тобто маркує як нижню, так і верхню межу, що пов'язані зі стихією води, тоді як замок символічно зіставляється з «морською глибиною», «пучиною», а також «океан-морем» і землею, тобто уособлює лише нижню частину Всесвіту. Так, скажімо, виглядає кінцева частина «Молитви от злого человека»: «Небо — ключ, земля — замок, тому ключу наружному. Так тын, над аминями аминь. Аминь» [42, с. 20, 32, 33, 91].

У наведених прикладах ковальські вироби подібно до щита дублюють той-таки космічний залізний тин, тому простежується символічний зв'язок між цими виробами та міфічним залізним небом, що охоплює Всесвіт і його частини.

Порівняльний аналіз індоєвропейських мов показав, що аналогічні ототожнення мають не тільки метафоричний характер, але й пряму етимологічну близькість назв заліза та неба: латинське *ferrum* — «залізо», давньо-індійське *dharata* — «дім»; давньо-індійське *loka* — «Всесвіт», а давньо-індійське *loha* — «залізо» [23, с. 217–219]. Лінгвістичний аналіз грецьких назв металів, як вважає Р. Шмідт, показує, що лінгвістично або ж образно вони також пов'язані з небом і його дериватами. У грецькій мові поширеними були такі епітети, як *χαλαεος*, *σιδυρεος* — «мідне, залізне небо», а грецьке *ουρ-αυ-ος*, тобто «небо», етимологічно близьке до терміна *χαλ-к-ος*, який означає «мідь» і первинне залізо, тоді як *kur* у вірменській — це «кувати» [39, с. 15].

Символічні та мовні аналогії між залізом і небом у міфологічній традиції Середземномор'я можуть бути результатом тривалого використання в одних і тих самих обрядах як метеоритного (небесного), так і рудного заліза, що зрештою спричинило мутаційний стрибок у ціннісному сприйнятті останнього завдяки ототожненню нового металу з метеоритним залізом, відомим у мовах Давнього Сходу як «метал неба» [18, с. 146].

Таким чином, разом з назвою нового металу в протослов'янську мовну діалектну групу могли проникнути й уявлення про його небесне (небесне) походження. Цей процес при-

йняття концепції небесного походження заліза полегшували міфологічні універсалиї, згідно з якими всі першоречі приходять з потойбічного світу, візуальним кордоном якого є небо. Свого часу ще М. Марр, наголошуючи на значенні для словотворчості господарчого використання предметів культури, відзначав, що поряд з утилітарним використанням, а також нерозривно з ним, відбувається космічне сприйняття кожного предмета на ранніх стадіях розвитку людини, визнання в ньому магічної сили духа-покровителя і т. п., що обумовлювалося особливостями світоглядного сприйняття дійсності людиною традиційної культури.

Таке уявлення про небесне походження заліза зафіксоване у фінській «Калевалі», де з грудей трьох небесних дів у вигляді молока стікає залізо:

«И из черных этих капель
Вышло мягкое железо;
Где же белые упали —
Сталь упругая явилась,
А из красных капель вышло
Лишь некрепкое железо»

(Калевала. Руна IX).

Наявність у фінській мові назв заліза (*karti*, *kort*, *kort*), які походять від іранського *kord* «залізний ніж» [40, с. 47], але споріднені зі слов'янським *корч* «кузня», «криця» та словацьким *krt* «вогонь», що походять від іранського *qur*, *kurd* «коваль», робить правомірним припущення про запозичення предками слов'ян і фінів також і комплексу ідей, пов'язаних з небесним походженням заліза з якогось одного центру через посередництво давніх іраномовних народів. Найімовірніше, це відбувалося через киммерійців, скіфів і сарматів упродовж усього раннього залізного віку, але сам термін залізо предки слов'ян запозичили з хатті значно пізніше. Таким центром-«постачальником» ідей, як і раніше, залишався східний район Малої Азії та Кавказу, населений нащадками хатті та хетів. Своєю історичною долею з цим центром були тісно пов'язані вже згадані іраномовні народи Східної Європи [4, с. 8–16].

Символічне ідентифікування Всесвіту або ж його крайніх меж — землі і неба, небесних світил — із залізом наштовхує на думку про тотожність процесу добування заліза і його ковальської обробки з творення самого Всесвіту. У розпорядженні дослідників немає хаттохетських текстів, у яких би описувався ритуал виготовлення неба й землі ковалями, але оскільки, як зазначалося вище, у низці ритуалів служителі культу використовували і небо, й землю, виготовлені з металів, зокрема й заліза, то це дозволяє вважати, що вони могли бути виробами божественних ковалів [3, с. 121]. Опосередкованим доказом цього можуть слугувати давньогрецькі релігійно-міфологічні тексти, адже грецька назва заліза генетично пов'язана з хатською, а грецький бог-коваль Гефест, за визначенням багатьох дослідників, має малоазійське походження [22, с. 89–99]. В орфічних гімнах греків Гефест, бог-коваль — це Деміург, який виконує і небо, і Всесвіт у вигляді щита Ахіла [2, с. 177–268].

У східно-слов'янському пантеоні язичницьких богів також є небесний коваль — Сварог, який в Іпатіївському літопису прямо співвіднесений з грецьким богом-деміургом Гефестом [5]. Інші джерела порівнюють його із солярним грецьким богом Геліосом [37, с. 569], тобто символічно зближують самого бога-ковалю з одним з дериватів неба — сонцем. Власне, сюжет грецької міфології про виникнення світу у вигляді щита перегукується з космічними масштабами щита в російських замовляннях, особливо зважаючи на те, що останній наділений вогненною природою, а також міг мати солярну символіку, при тому що не тільки сонячний бог у слов'янській міфології ототожнений з богом-деміургом, але й саме сонце є поширеним символом Всесвіту [38, с. 87–89; 35, с. 43, 44].

Найдавніші українські колядки донесли до нас міфологічні космогонічні уявлення про виникнення небесних дериватів — сонця, місяця й зірок — з металевих каменів, тобто золотого, срібного й мідного, добутих птахами — деміургами з первісного океану. До того ж в Україні існувало повір'я, що в місяці є два коваля,

які розбивають його і кують з нього зірки [43, с. 209]. Так само у фінському епосі, «Калевалі», божественний коваль Вайнемейнен кує небо:

«Ведь он выковал уж небо
Крышу воздуха сковал он»

(Калевала. Руна VII).

Наявність у грузинському культурному середовищі таких висловів, як «небо оббилося зірками» чи «небо обкувалося зірками» [26], засвідчує існування аналогічних уявлень і у кавказькому регіоні. Міфологічні уявлення про металеву природу неба з появою необхідних технологій неодмінно породжували відповідні зміни і в області матеріальної культури. Ідеться про матеріальне оформлення синкретичного образу «небо-метал» конструкцією металевих (у тому числі й залізних) перекриттів або ж лише декоруванням металом перекриттів культових споруд, палаців, а пізніше й звичайних будинків, що є міфологічними моделями Всесвіту. У грецькій міфології дах храму, будинку мислиться як небесне склепіння, свідченням чого є мідний зірковий чертог Гефеста на небі, подібно до плечей Атланта, які підтримують небо, описуються як мідні чи залізні [39, с. 16; 15, XVII, 369].

Практика прикрашати металевими дериватами неба стелю гробниць і храмів також походить із Середземномор'я доби бронзи (кін. III — кін. II тис. до н. е.), оскільки так оздоблювали відповідні культові споруди Давнього Єгипту та Мікен. Разом із християнством та його храмами ця близькосхідно-середземноморська традиція в X ст. проникла й на терени Київської Русі, де спочатку церковні куполи перекривали міддю, свинцем, золотили, і лише пізніше (XVI–XVII ст.) з'явилися залізні перекриття. Цікаво, що й у наш час найпопулярнішими серед українського населення кольорами, у які фарбують металеві дахи хат і навіть храмів, залишаються зелений та червоний — відтінки окису міді та заліза, і значно рідше блакитний — колір неба.

Уже на світанку металовиробництва в Східній Європі з'явилися міфологічні уявлення про

небесне походження цілого ряду металевих предметів побуту, знарядь, зброї. Це, зокрема, золоті плуг, сокира та чаша, що їх згадує Геродот в оповіді про вибір Колакся царем Скіфії [13, с. 181–183]. Це М. Марр, аналізуючи міфологічний образ скіфського золотого плуга, що упав з неба, показав тісний семантичний зв'язок слова «плуг» із «небом» і «залізом» [24, с. 352]. Як вважає Р. Шмідт, такий зв'язок плуга з небом встановлюється не тільки тому, що він золотий (а золото споріднене з небом через символіку сонця), але й сам термін «плуг» походить від неба й назви іншого металу — заліза. Окрім того, греки іменем плуга нарекли сузір'я Оріона, а його ручками, Чепігами, українці називають зоряне скупчення Гіад — основну частину сузір'я Тельця, який очолює зодіак — одну з моделей Всесвіту. За міфологічним принципом ототожнення *pars pro toto*, і сам зодіак співвідноситься з чепігами або плугом. Оскільки зодіак у міфопоетичній свідомості стародавніх народів є не тільки географічним, але й сакрально-міфологічним простором, то «заповненість» міфологічного простору власними іменами (на зразок Чепіги. — *авт.*) надає його внутрішнім об'єктам кінцевого, обчислюваного характеру, а йому самому — ознак відмежованості. У цьому розумінні міфологічний простір завжди невеликий і замкнений, хоча в самому міфі мова може йти про масштаби космічні. Тому в межах міфологічного сприйняття світу людиною традиційного суспільства стає нормою символічне осмислення Всесвіту на рівні конкретних предметів культури, виготовлених самою людиною. При цьому варто відзначити, що ототожнення такого міфологічного простору з об'єктом, назву якого він має, відбувається на рівні самих об'єктів, а не лише на рівні назви, у чому ми пересвідчилися на прикладах тину, будови, щита, замка та ключа. Таким чином, зоряне скупчення Гіад і сам зодіак не лише називається Чепігами, Плугом, але й ототожнюється з ними. У такий спосіб і сам великий Всесвіт моделюється у вигляді плуга.

Водночас зірки слугували джерелом метеоритного, небесного, заліза, з яким символічно співвідносилось й рудне залізо, тому й земне втілення небесного плуга виготовляли із застосуванням найдоступнішого для скіфів металу, яким у середині I тис. до н. е. було залізо.

За даними археологічних досліджень, саме в лісостепових скіфів уже в середині — другій половині I тис. до н. е. на території Середнього Придніпров'я з'явилися перші залізні ріжучі елементи дерев'яного у своїй основі плуга-чересла [4, с. 128]. Появу залізних чересел у конструкції дерев'яного плуга могли спричинити не тільки виробничі й технологічні фактори (достатня поширеність заліза, опанування технологій його обробки, необхідність освоєння важких ґрунтів), але й міфологічні, а саме міф про небесне металеве походження плуга. Отже, міфологічне пояснення у скіфів небесного походження металевого плуга могло бути пов'язане з середземноморською ідеєю металевості чи, радше, залізності неба, зірок і самого Всесвіту. Опосередковано це підтверджує космічний плуг абхазького нарта Сасрикви, що символічно зіставляється з метеоритом.

Прикладом скіфського сюжету про космічний золотий плуг, який слугує продуктом праці божественного коваля, може бути оповідь у фінському епосі про виготовлення Ільмаринином поряд з іншими виробами, плуга з трьох металів — золота, срібла та міді. Проте цей плуг уже десакралізується, оскільки наділений негативними властивостями:

«С виду был тот плуг прекрасен,
Но имел дурное свойство:
Он пахал поля чужие,
Бороздил соседний выгон»

(Калевала. Руна X).

Уявлення про падаючий з неба метал є дуже поширеним серед народів світу. Африканські племена еве та бобо вважають, що з неба падає залізо-метал або що всі залізні знаряддя мають небесне походження. Таке бачення зазвичай відносять до архетипних. Однак не можна відкидати й той факт, що в африканських племен залізо з'явилося значно пізніше, ніж у єгиптян,

які належали до близькосхідного кола культур стародавнього світу і які вже в III тис. до н. е. використовували залізні вироби.

Зближення металу з небом у традиційних культурах також відбувалося по лінії дериватів останнього — його світил та стихій, що знайшло своє відображення в порівнянні з небесними світилами залізних виробів, у декоруванні виробів астральними символами. Подібні уявлення були характерними для народів середземноморського культурного регіону протягом доби бронзи — раннього залізного періоду. Уже серед перших виробів з рудного заліза, виявлених у Трої (2,6–2,4 тис. рр. до н. е.), була підвіска-диск у формі півмісяця, а в хетських текстах II тис. до н. е. персонаж пантеону є частиною композиції, що включає не тільки образ божества, але й пов'язані з ним елементи космології: «Прикрашають (священну) гору Хилала-ципа (у вигляді) бойової палиці з серпом місяця (і) сонячним диском; / на ній встановлюють статуетку чоловіка із заліза, що стоїть, розміром в 1 п'ядь» [3, с. 123]. Якщо врахувати, що на території Трої (III тис. до н. е.) було знайдено булаву з метеоритного заліза, а згадана в ритуальному тексті булава моделює священну Світову гору із залізним божеством на вершині, то можна припустити, що й сама булава із зображеними на ній світилами була залізною, тим більше, що в інших текстах згадуються залізні булави [14, с. 240].

Як відзначає Р. Шмідт, «зіставлення світил, планет з металами особливо велике розповсюдження отримало у пізній еліністичній містиці, яка значною мірою користувалася давніми уявленнями: метали присвячуються певним світилам, ворота небесних сфер мисляться зробленими із різних металів, а у греків зірки — розпечене залізо» [39, с. 9, 16]. Крім того, дослідниця вважала, що егейська ритуальна дволезова сокира-лабрис також була пов'язана з небом, принаймні на це вказує зображення подвійної сокири на небі на мікенському золотому кільці [39, с. 18]. Декорування зброї астральними світилами відоме у кельтів, зокрема на кельтських мечах трапля-

ються витиснені золотом зображення сонця і місяця. А в культурі північно-східних сусідів слов'ян, фіно-угрів, збереглися міфологічні уявлення про меч як один із заміників світового стовпа чи світового дерева. У «Калевалі» меч деміурга Вяйнемейнена в одному випадку має «на своєму кінці місяць, сонця блиск на рукоятці», а в іншому — «місяць сяє на кінці, світить сонце посередині, блищать зорі в рукоятці» [27, с. 83]. Водночас в українських обрядових піснях, зібраних В. Гнатюком, бачимо порівняння меча з місяцем і стріл з «дробним дощиком» [28, с. 37].

Декорування дериватами неба залізних виробів було поширеним серед східнослов'янських народів і в етнографічний період. Дослідниця українського ковальства XIX — початку XX ст. С. Боньковська відзначає, що «зірочки» є одним з тих орнаментальних мотивів, які широко використовувало в різних видах народної металообробки гірське населення Карпат. Солярна, місячна та астральна символіка прикрашає також церковні хрести, виконані українськими народними майстрами. І хоча самі хрести пов'язані з символікою конкретної релігії — християнством, — їх декорування, як і декорування інших ковальських виробів, здійснювалося під впливом місцевих народних традицій [7, с. 56, 59]. Солярна символіка присутня й у таких виробках, як флюгери, що прикрашали дахи не тільки міських, але й сільських осель в Україні та Білорусі в XVI—XIX ст. С. Боньковська зауважує, що сонце було найулюбленішим мотивом народного ковальства [7, с. 65]. І попри те, що традиція виготовлення флюгерів прийшла з різних міст Польщі, Німеччини та Італії, їх образне наповнення, як і у випадку з церковними хрестами, сформувалося під впливом місцевої традиції, в основі якої лежало міфологічне й символічне ототожнення даху споруди (храму, будинку) з небом.

Зв'язок між небесними світилами — сонцем та місяцем — простежується і в обрядовому використанні східнослов'янськими народами залізних виробів. Так, у Куп'янському повіті,

аби захистити дитину від згубного впливу місячного світла, що падає на неї в люльці, використовували ніж, який потрібно було кинути на підлогу під колиску, а з метою лікування від курячої сліпоти необхідно було під час сходу сонця дивитися на нього через вушко освяченої голки [19, с. 37, 42]. У цьому випадку застосування проти згубного впливу випромінювання небесних світил залізних ножа та голки обумовлене принципом симпатичної магії — подібне захищає (лікує) подібне, тобто і сонце, і місяць символічно пов'язані із залізом.

На думку Р. Шмідт, образ металевого неба міг набути поширення на основі землеробського господарства, коли небо в житті селян почало відігравати значну роль, бо від нього, а також від сонця та дощу залежить їхній добробут. Водночас, як показують етнографічні дослідження, не завжди на ґрунті землеробського господарства повинен виникнути образ металевого неба. Воно може мати образ гарбуза, як у північноамериканських індіанців племені кора, або в африканського племені юруба. Разом з тим уявлення про металеве небо, як вважає Р. Шмідт, може бути вторинним щодо уявлень про кам'яну природу неба, які виникли, очевидно, в кам'яну добу, задовго до початку доби металу. У шумерській мові слово *na* та у санскриті *астап* означають і «камінь», і «небо». У новогрецькій мові назва громових стріл *аотропелакіа* вказує на їх небесне,

буквально, зіркове походження. У південних слов'ян «громові стріли» називаються небесними. Семантичний ряд «метал» — «камінь» — «небо», точніше його дериват, «сонце», — міститься в грецькому терміні *ηλεκτρον* «електр», «бурштин» та *ηλεκτωρ* «сонце» [39, с. 18]. Фінська «Калевала» має сюжет, в якому і місяць, і сонце походять від скелі [27, с. 109]. Як показали дослідження Франк-Кам'янецького, поняття про кам'яне небо було характерним для багатьох народів Стародавнього Світу.

Можливо, ототожнення заліза й метеорита в уявленнях давніх слов'ян знайшло своє відображення в етимологічній близькості російських слів «железо» і «желвак» — камінь [34, с. 178], при тому, що семантичний ряд останнього має такі значення, як камінь, лід, метал (твердий і блискучий, як лід), платити [1, с. 88]. Метеоритний «желвак», що є частиною неба, найбільше сакралізованої частини космосу, і який походить від нього, наділений такою самою сакральністю, що і сам космос, тому небо і метал символічно рівнозначні, а небо також стає металевим.

Таким чином, розвиток семантики заліза як структурного компонента Всесвіту, його верхньої частини — неба, що організовує простір Космосу, — міг розвинутися шляхом ототожнення його з метеоритами, а останніх, — з громовими стрілами, каменями, що ніби походять з неба.

1. Андреев Н. Д. Ранне-индоевропейский праязык. — Ленинград, 1986. — 328 с.

2. Античные гимны / Сост. и общ. ред. А. А. Тахо-Годи. — М., 1988. — 362 с.

3. Ардзимба В. Г. К истории культа железа и кузнечного ремесла (почитание кузницы у абхазов) // Древний Восток: этнокультурные связи. — М., 1988. — С. 263–306.

4. Археология СССР: в 3 т. / Под. ред. И. И. Артеменко, В. Д. Барана, В. М. Зубаря. — К., 1986. — Т. 2. — С. 592.

5. Афанасьев А. Ф. Поэтические воззрения славян на природу: в 3 т. — М., 1994. — Т. 2. — 788 с. — С. 1–120.

6. Болонев Ф. Ф. О некоторых архаических элементах в заговорах русского населения Си-

бири // Русское устное народное творчество. — М., 1983. — С. 66–77.

7. Боньковська С. М. Ковальство на Україні (XIX — поч. XX ст.). — К., 1991. — 111 с.

8. Боряк О. О. Ткацтво в обрядах та віруваннях українців. — К., 1997. — 191 с.

9. Босий О. Г. Традиційні символи у магичних ритуалах українців. — Кіровоград, 1999. — 145 с.

10. Булашов Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування. — К., 1992. — 415 с.

11. Буслаев Ф. И. Исторические очерки русской народной словесности и искусства // Русская народная поэзия. — С.Пб., 1861. — Т. 1. — С. 87–124.

12. Былины / Сост., авт. предисл. и вв. в. текста В. И. Калугин. – М., 1986. – 614 с. – С. 36, 387.
13. *Геродот*. Истории в девяти книгах. – К., 1993. – 576 с.
14. *Гиоргадзе Г. Г.* Производство и применение железа в Центральной Анатолии по данным хетских клинописных текстов // Древний Восток: Этнокультурные связи. – М., 1988. – 341 с.
15. *Гомер*. Илиада. Одиссея. – М., 1967. – 766 с.
16. *Грушевська К.* З примітивного господарства. Кілька зауважень про засоби жіночої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства // Первісне громадянство. – 1927. – № 1–3. – С. 9–44.
17. *Дикарев М.* Народний календар Валуйського повіту // Матеріали україно-руської етнології. – Л., 1905. – Т. 6. – С. 113–204.
18. *Иванов В. В.* История славянских и балканских названий металлов. – М., 1983. – 227 с. – С. 107–144.
19. *Иванов П.* Этнографические материалы, собранные в Купянском уезде Харьковской губернии // Этнографическое обозрение. – 1897. – № 1. – С. 22–81.
20. *Кагаров Е. Г.* Классификация и происхождение земледельческих обрядов // Изв. ОАИЭ. – 1929. – Т. XXXIV. – Вып. 3 / 4. – С. 191–221.
21. *Калевала* / Перев. с фин. Л. Бельского. – М., 1977. – 574 с. – С. 105.
22. *Лосев А. Ф.* Античная мифология в историческом развитии. – М., 1957. – 620 с.
23. *Маковский М. М.* Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов. – М., 1996. – 415 с.
24. *Март Н. Я.* Скифский язык // Избранные работы. – М.; Ленинград, 1935. – Т. 5. – С. 352.
25. *Март Н. Я.* Яфетическая теория. – Баку, 1928.
26. *Март Н. Я.* Яфетические элементы в языках Армении. – Издание Академии наук, 1911.
27. *Мишин А. И.* Путешествие в «Калевалу». – Петрозаводск: Карелия, 1988. – 166 с.
28. *Москаленко М.* Фольклорний алфавіт давньоруського космосу // Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі. – К., 1988. – 295 с.
29. *Попович М.* Нарис історії культури України. – К., 1999. – 729 с.
30. *Потебня А. А.* Слово и миф. – М., 1989. – 622 с.
31. *Пошивайло І. В.* Міфо-ритуальні аспекти гончарства як полісемантичної знакової системи / Автореф. дис. на здобуття ступеня канд. істор. наук. – К., 1998. – 17 с.
32. Сказки адыгских народов / Сост., вступ. ст. и примеч. А. И. Алиевой. – М., 1978. – 406 с.
33. *Топоров В. Н.* Дерево мировое // Мифы народов мира. – М., 1991 – Т. 1. – С. 398–406.
34. *Трубачёв О. Н.* Ремесленная терминология в славянских языках. – М., 1966. – 450 с.
35. *Тупчиенко М. П.* Залізо і бог-коваль у світогляді давніх слов'ян та українців: До питання про формування уявлень // Матеріали IV Міжнар. археолог. конф. студентів й молодих вчених. Київ, Україна, 14–16 травня 1996 р. – К., 1996. – С. 43, 44.
36. Українські народні казки. – К., 1990. – 271 с.
37. *Фасмер М. М.* Этимологический словарь русского языка: в 3 т. – М., 1977–1979. – Т. III. – 569 с.
38. *Чмыхов Н. А., Тупчиенко Н. П.* Представления об универсальном «законе» у населения Скифии // Киммерийцы и скифы: Тезисы докладов Всесоюзного семинара, посвященного памяти А. И. Тереножкина. – Кировоград, 1987. – Ч. II. – С. 87–89.
39. *Шмидт Р. В.* Металлическое производство в мифе и религии античной Греции // Известия Государственной академии истории материальной культуры. – 1931. – Т. IX. – Вып. 8–10. – С. 1–83.
40. *Шрадер О.* Сравнительное языкознание и первобытная история. – С.Пб., 1886.
41. 777 заговоров и заклинаний русского народа: в 2 кн. / Сост. А. Александров. – М., 1998. – Кн. 1. – 281 с.
42. 777 заговоров и заклинаний русского народа: в 2 кн. / Сост. А. Александров. – М., 1998. – Кн. 2. – 281 с.
43. *Jermoloff.* Les traditions populaires de la Russie // Revue des traditions populaires. – 1907. – Т. 22. – С. 209 (Див.: Шмидт Р. В. Jermoloff. – С. 209).
44. *Otten H., Soucek V.* Ein althethitisches Ritual fir das Konigspaar. – Wiesbaden, 1969.